

Dan Đaković

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Jordanovac 110, HR–10000 Zagreb
dan_djakovic@ffrz.unizg.hr

Shvaćanje slobode savjesti kod Jacquesa Maritaina i europske integracije

Sažetak

U kontekstu europskih integracija rijetko se govori o velikom francuskom kršćanskom filozofu Jacquesu Maritainu i njegovom utjecaju na europski projekt sredinom 20. stoljeća. Ovim se radom želi donekle osvijetliti njegova, pomalo skrivena, uloga u ovom kontekstu, a osobito s obzirom na središnju ulogu slobode savjesti unutar personalističke filozofske baštine kojoj je Maritain pripadao i političke filozofije koju je oblikovao, a koja je imala ključan utjecaj na europski projekt i njegove temeljne dokumente. Sloboda savjesti ovdje se promatra kao zaglavni kamen svih ljudskih sloboda unatoč svim rizicima i komplikacijama koje to sa sobom nosi. U svim sukobima Države i savjesti potrebno je i poželjno uvijek ići u prilog savjesti ili barem naginjati političkim rješenjima koja poštuju ili barem ne preziru savjest osobe. Kad god se u takvim sukobima nađemo pred naizgled nerješivim problemima treba uvijek birati dijalog i pregovore umjesto nasilja i nametanja.

Ključne riječi

savjest, sloboda, Jacques Maritain, europske integracije, pluralizam, personalizam

Uvod

»Europska Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda« u članku 9. svakome jamči pravo na slobodu mišljenja, savjesti i vjeroispovijedi, što uključuje i slobodu da se promijeni vjeroispovijed ili uvjerenje te slobodu da se pojedinačno ili u zajednici, javno ili privatno, iskazuje svoju vjeru ili uvjerenje bogoslužjem, poučavanjem, praktičnim vršenjem i obredima. U stavku 2. istoga članka »Konvencija« kaže da će se navedena sloboda podvrgnuti samo takvim ograničenjima koja su propisana zakonom i koja su u demokratskom društvu nužna radi interesa javnog reda i mira, zaštite javnog reda, zdravlja i morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih. Možemo dakle reći da se sloboda savjesti u europskim organizacijama nekako podrazumijeva. Međutim, opasno je to uzimati kao nešto zauvijek zajamčeno. Sve je više naznaka da o toj temi trebamo više razgovarati. Općenito slobodu ne treba shvaćati kao neupitnu i neugroženu datost. Ona je nešto što se osvaja i nikad nije izborna jednom zauvijek, nego je uvijek pod prijetnjom gušenja ili gubitka.¹ Osim toga, čest je slučaj da se oko pojmova koje dijelimo ne razumijemo ili se razumijemo nedovoljno. Filozofija ovdje uvijek ponovno otkriva svoju društvenu ulogu.

Stoga ovaj rad želi raspravljati o slobodi savjesti, i to u svjetlu filozofije Jacquesa Maritaina. Osim što je riječ o jednom od najvećih kršćanskih filozo-

1

Pitajmo se i ovo: što ljudi redovito biraju ako su prisiljeni birati između slobode i materijalne sigurnosti?

fa prošlog stoljeća i glavnom arhitektu »Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima« iz 1948. godine, na koju se poziva i »Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda«, riječ je svakako i o jednom od najutjecajnijih i najumreženijih ljudi toga doba. On je među onima koji su zaslužni što su pojmovi *osoba*, *dostojanstvo* i *savjest* uopće uvršteni u temeljne međunarodne dokumente. Maritainov duh i misao stoje i u temeljima ne samo europskog projekta, što je slabije poznato, nego i ukupnih euro-atlantskih pa onda i svjetskih integracija, ali on nam pomaže razumjeti i dublje korijene zapadnog identiteta koji su mnogo stariji od suvremenih europskih i svjetskih integracija. U ključnim godinama začetka europskih integracija, nakon Drugog svjetskog rata, Maritain je već bio s one strane Atlantika vrlo utjecajan profesor filozofije na američkom Princetonu (i nizu drugih sveučilišta), a s ove strane Atlantika francuski ambasador pri Svetoj Stolici.² Ako nas zanima razumijevanje duha u kojem su začete europske integracije, onda je najbrži dokaz da je poželjno obratiti se baš Maritainu (osim činjenice da se »Konvencija« poziva na »Univerzalnu deklaraciju« koju je oblikovao on sâm) onaj koji nudi Robert Schuman, jedan od Otaca utemeljitelja europskih organizacija. On se u jednom svom djelu pod naslovom *Za Europu* (fr. *Pour l'Europe*) poziva upravo na Maritaina, nazivajući ga velikim kršćanskim filozofom, a njegovo učenje sjajnim.³ S obzirom na to da njihovu povezanost i Maritainov golemi utjecaj ovdje uzimamo kao očitu činjenicu, ovim se radom, donoseći tek svežanj njegovih misli i odlomaka, želi podsjetiti na ono što je Maritain govorio o osobi, zajedničkom dobru (engl. *common good*), ljudskim pravima, slobodi i savjesti – kako bismo eventualno unijeli malo više jasnoće u naše rasprave o tim važnim temama.⁴

Dok je bio u egzilu u Sjedinjenim Američkim Državama tijekom Drugog svjetskog rata i kasnije tijekom svog boravka ondje tijekom 1950-ih, Maritain je zavolio Ameriku i mnoge njezine institucije i tradicije. Njegove knjige, predavanja i eseji o političkoj filozofiji, napisani tada, to jasno pokazuju. Fokus najvećeg dijela njegova rada bio je na dostojanstvu ljudske osobe, njezinim pravima i slobodama te odgovornosti države i vlade. Tijekom i nedugo nakon rata, Maritain je razvio koncept ljudskih prava koji je bio ukorijenjen u načelima koja je naučavao i sveti Toma Akvinski. Maritain je također smatrao da su *četiri slobode* Franklina Roosevelta simbol ovih prava i sloboda koja pripadaju svim ljudskim bićima po naravi.⁵ Središnje mjesto među tim slobodama ima upravo sloboda savjesti. To je logično s obzirom na Maritainovu personalističku filozofiju⁶ i njegovu važnu razliku između osobe i individue (individua se također može nazivati pojedincem, jedinkom ili ulomkom vrste).⁷ Maritain je, međutim, istodobno naučavao da su ljudska bića u biti (po naravi) društvena bića, da žive u društvima i državama i da imaju dužnosti prema svojoj zajednici ili državi. A država i društvo imaju pravo braniti svoju egzistenciju kao i pravo odgajati građane za život u zajednici. Stoga posebno važno mjesto u ovom kontekstu ima potencijalni sukob prava osobe na slobodu savjesti, s jedne strane, i društvene odgovornosti odnosno prava države ili društva da čuva svoj opstanak i poredak, s druge strane. Maritain zato ne iznosi samo stavove o ljudskim pravima i slobodi savjesti, nego i one o dužnostima prema zajednici. Osim toga, on traži izvor naših prava i sloboda kao i izvor dužnosti i prava zajednice. Konačno, riječ je i o nužnim ograničenjima koja se nameću institucijama radi poštivanja savjesti osobe, ali i obratno: kada se ograničenja nameću osobi radi dobra i očuvanja zajednice. Posebnu pak pozornost treba još posvetiti potencijalnim sukobima države i savjesti te

kršenjima spomenutih ograničenja osobito u kontekstu suvremenih političkih previranja u Europskoj uniji.⁸

Osobna savjest i opće dobro mogu i trebaju biti saveznici u sinergiji

Poznata je priča o jednom gradu u kojem sve funkcionira savršeno.⁹ Infrastruktura, standard života, mir, sigurnost, sloboda, blagostanje i međuljudski odnosi su na takvoj razini da baš nitko nema ni najmanji prigovor. No tijekom vremena počinje se potihlo među građanima širiti vijest da je u jednom gradskom podrumu zatvoreno jedno dijete. U tom je podrumu polumrak, dijete je kao u samici i neuhranjeno. Dobiva taman toliko hrane i vode da bi preživjelo. Građani spontano reaguju i govore da to dijete mora biti oslobođeno i integrirano u zajednicu kao i svi drugi. No tada saznaju da je upravo to dijete zalag njihove sreće i cijena njihovog blagostanja. Ako bi ono bilo oslobo-

2

O Maritainovom utjecaju u Europi vidi: Bernard Hubert (ur.), *Jacques Maritain en Europe. La reception de sa pensee*, Beauchesne, Pariz 1996. Vidi također: Bernard Hubert et Yves Floucat (ur.), *Jacques Maritain et ses contemporains*, Desclee – Proost France, Pariz 1991. Jacquesa Maritaina se općenito smatra najvažnijim misliocem u kreiranju koncepta ljudskih prava i glavnim filozofskim autorom »Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima« iz 1948. godine. Vidi također: Samuel Moyn, »Jacques Maritain, Christian Politics, and the Birth of Human Rights«, u: Luigi Bonanate et al. (ur.), *Intercultural Dialogue and Human Rights*, The Council for Research in Values and Philosophy, Washington 2011., str. 55.

3

Robert Schuman, *Za Europu*, prev. Jagoda Lukavac, Europski dom – Europski pokret Hrvatska, Zagreb 2000.

4

To je, u nešto širem smislu, bila svrha istraživanja i autorove doktorske disertacije čije neke odlomke ovdje prenosi i prilagođava. Vidi: Dan Đaković, *Politika i religija u filozofiji Jacquesa Maritaina* (disertacija), Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2021., str. 147–154, 194–200.

5

Vidi: J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, Goffrey Bles: The Centenary Press, London 1945., str. 41, bilješka 1. Četiri poznate Rooseveltove slobode su: (1) sloboda govora i izražavanja svugdje u svijetu; (2) sloboda svake osobe na štovanje Boga na svoj način svugdje u svijetu; (3) sloboda od oskudice koja, prevedena u svjetske termine, znači ekonomsko razumijevanje koje

će svakoj naciji osigurati zdrav mirnodopski život njenih stanovnika svugdje u svijetu; (4) sloboda od straha koja, prevedena u svjetske termine, znači razoružavanje širom svijeta do onog stupnja i tako temeljito da ni jedna nacija neće biti u mogućnosti počinuti akt agresije protiv bilo kojeg susjeda bilo gdje.

6

Personalizam kao filozofski pravac koji u središte stavlja ljudsku osobu s njenim dostojanstvom predstavlja zapravo dominantnu kršćansku filozofiju 20. stoljeća i bio je okosnica glavnim misliocima i idejnim začetnicima europskog projekta u kontekstu onodobnog demokracije i europskog federalizma.

7

Na mnogo mjesta Maritain naglašava ovo razlikovanje osobe i individue. Ljudska osoba stremi prema dobrima koja nadilaze političko opće dobro, a taj je njezin poziv uključen u bit toga dobra. Ljudi su, kako kaže Maritain, kao individue podložni zvijezdama, ali kao osobe oni su iznad zvijezda. Usp. Jacques Maritain, *The Person and the Common Good*, prev. John J. Fitzgerald, Charles Scribner's Sons, New York 1947., str. 32–34. Također: Jacques Maritain, *Tri reformatora. Luther, Descartes, Rousseau*, prev. Marko Kovačević, Laus, Split 1995., str. 27.

8

Vidi: William Sweet, »Jacques Maritain and Freedom of Conscience«, *Journal of Dharma*, 31 (2006) 1, str. 29–43.

9

Riječ je o višestruko nagrađivanoj kratkoj pripovijetki »The Ones Who Walk Away from Omelas« (1973.) poznate spisateljice Ursule K. Le Guin.

đeno, onda bi grad postao pun problema kao i svi drugi gradovi. Zato dijete mora ostati zatvoreno kako bi sreća grada bila sačuvana. Gradske vlasti stoga ne dopuštaju nikakvu promjenu iako građani negoduju. Na koncu građani počinju napuštati taj grad...

Može li patnja nevinoga biti cijena općeg dobra? Zašto ljudi napuštaju ovaj grad?

Najprije naznačimo da, po Maritainu, postoji korelacija između pojma osobe, kao društvene jedinice čija sudbina nadilazi prostor i vrijeme, i pojma općeg dobra, kao svrhe društva kao cjeline. Svrha društva nije niti individualno dobro niti zbroj individualnih dobara svih osoba koje konstituiraju društvo. Takva bi koncepcija rastalila društvo kao takvo u korist njegovih dijelova, i značila bi ili otvorenu anarhističku koncepciju, ili prikrivenu anarhističku koncepciju individualističkog materijalizma, prema kojoj je funkcija političkog tijela čuvati slobodu svakoga, dajući zapravo time slobodu jakima da tlače slabije. Svrha društva je dobro zajednice, dobro društvenog tijela. Ali ako se ovo dobro društvenog tijela ne shvaća kao *zajedničko dobro ljudskih osoba*, upravo kao što je društveno tijelo po sebi cjelina ljudskih osoba, onda bi taj koncept skrenuo prema drugim zabludama totalitarnog tipa. Opće dobro političkog tijela nije niti puki zbroj privatnih dobara, niti dobro cjeline koja, kao vrsta s obzirom na svoje jedinice ili košnica s obzirom na svoje pčele, privlači dijelove sebi samoj i žrtvuje ih radi sebe. Opće dobro je dobar *ljudski život mnoštva*, mnoštva osoba, odnosno njihovo zajedništvo u dobrom življenju. Ono je dakle zajedničko cjelini i dijelovima; ono teče od cjeline natrag dijelovima i dijelovi moraju imati koristi od njega.¹⁰

To dobro, po Maritainu, implicira i traži prepoznavanje temeljnih prava osoba, kao i prepoznavanje prava obiteljske zajednice, u koju su ljudske osobe uključene na primarniji i primitivniji način nego u društvenu zajednicu. Ono uključuje u sebi, kao načelnu vrijednost, najviši mogući pristup osobama njihovom životu kao osobama, a to znači dobar život kompatibilan s dobrom cjeline, i njihovoj slobodi širenja (ekspanzije),¹¹ kao i komunikaciji dobrote koja proizlazi iz toga. Ako opće dobro političkog tijela podrazumijeva intrinzičnu subordinaciju nečemu što ga nadilazi, to je onda zato što ono zahtijeva, po samoj svojoj biti i u unutar svoje vlastite sfere, komunikaciju ili redistribuciju prema osobama koje sačinjavaju društvo. Ono pretpostavlja te osobe i teče natrag prema njima, pa se u tom smislu dohvaća i ispunjava u njima.¹²

Nadalje, Maritain također napominje da opće dobro nije samo skup nekih privilegija i koristi, nego i integritet života, svršeno dobro u sebi, ili, kako su stari to izražavali, *bonum honestum*. Jer, u jednu ruku, osigurati postojanje mnoštva je nešto moralno dobro u sebi; a u drugu ruku, egzistencija, tako osigurana, mora biti pravedna i moralno dobra egzistencija zajednice. Samo pod uvjetom da odgovara pravednosti i moralnoj dobroti, opće dobro je to što jest – naime, dobro naroda i političkog tijela, a ne dobro hrpe gangstera i ubojica. Iz tog razloga, perfidnost, prezir ugovora i zakletvi, politička ubojstva ili nepravedni rat, iako mogu biti korisni vladi i mogu steći neke kratkoročne prednosti onima koji ih koriste, po svojoj naravi kao politički čini, koji u nekoj mjeri uključuju zajedničku akciju, teže destrukciji zajedničkog dobra. Opće dobro je nešto etički dobro, tj. u sebi ispravno. U njemu je uključen, kao bitni element, maksimalni mogući razvoj, ovdje i sada, ljudskih osoba, osoba koje čine *ujedinjeno mnoštvo* sa svrhom formiranja nacije, organiziranog ne samom silom nego pravednošću. Povijesni uvjeti i još uvijek zaostalo stanje razvoja ljudskosti otežavaju društvenom životu da dosegne svoju svrhu. Svr-

ha prema kojoj društveni život teži jest osigurati zajedničko dobro mnoštva na takav način da svaka konkretna osoba zadobije najveću moguću mjeru (kompatibilnu s dobrom cjeline) stvarne neovisnosti od robovanja prirodi – neovisnosti osigurane jednako ekonomskim garancijama rada i vlasništva, političkim pravima, moralnim vrlinama i kultiviranjem uma.¹³

Dvije su važne Maritainove primjedbe u ovom kontekstu. Prvo, opće dobro društva podrazumijeva da je cijeli čovjek uključen u to društvo. Za razliku od poljoprivredne zadruge ili znanstvenog udruženja, koji zahtijevaju predanost samo jednog dijela interesa članova, građansko društvo zahtijeva od građana da mu na određeni način posvete svoje živote, vlasništvo i čast. Drugo, nezvjesno je koliko je ideja *savršenog društva*, s kojom je ideja općeg dobra političkog društva vezana, ikada bila istinski ostvarena unutar granica bilo koje partikularne društvene grupe.¹⁴ Također, Maritain upozorava da su suvremena politička tijela više udaljena od idealnog tipa *savršenog društva* nego država-grad Aristotelovog vremena ili političkog tijela u vremenu Suareza. Opće dobro u novijem vremenu je definitivno prestalo biti samo opće dobro (pojedine) nacije,¹⁵ a još nije uspjelo postati opće dobro čitave zajednice civiliziranog svijeta. Ono, međutim, teži prema ovom potonjem.¹⁶ Zbog toga bi, po Maritainu, bilo naj mudrije opće dobro države ili nacije smatrati samo područjem, poput mnogih sličnih područja, općeg dobra civiliziranog društva u njegovoj cjelovitosti, što, barem potencijalno, mora uključivati čitav svijet.¹⁷ Konačno, od iznimne je važnosti uočiti društvenost osobe i upravo ljudsku narav općeg dobra. Očito je da je ovo potonje dobro s obzirom na pravednost, što znači da ono mora ići natrag prema osobama, kao i da ono ima kao svoju primarnu vrijednost pristup osoba njihovoj slobodi širenja ili ekspanzije. Ovdje je potrebno razmatrati ono što se, po Maritainu, treba nazvati *tipičnim paradoksom društvenog života*, pri čemu ćemo ponovno naći važnu razliku između individue i osobe. Jer ovaj paradoks proizlazi iz činjenice da je svatko

10

Usp. Jacques Maritain, *The Person and the Common Good*, prev. John J. Fitzgerald, University of Notre Dame Press, Pariz 2012., str. 49–51. O istome vidi također: Jacques Maritain, *La personne et le bien commun*, Desclée de Brouwer, Pariz 1947., str. 44–55; Jacques Maritain, *Scholasticism and Politics*, prev. Mortimer J. Adler, Liberty Fund, Indianapolis 2011., str. 56–64.

11

Termin *sloboda širenja* može se shvatiti kao prostor za rast autonomije i mogućnost odlučivanja o sve većem broju aspekata vlastitog života.

12

Usp. J. Maritain, *The Person and the Common Good*, str. 51.

13

Usp. *Ibid.*, str. 53–54.

14

Ljudska je povijest na svoj način povijest ostvarivanja te ideje bilo da se radi o klasičnoj utopiji ili o konkretnom povijesno i politički

ostvarivom idealu. U svakom slučaju, ostvarivanje te ideje je iskusilo mnoge, više ili manje krvave, avanture tijekom povijesti.

15

Radi se o vrlo važnom uvidu upravo u kontekstu Europske unije i srazu centrifugalnih i centripetalnih sila unutar nje. Može se dapače reći da je Europska unija dobar projekt u onoj mjeri u kojoj se shvaća kao put (međufaza) prema nečem većem i boljem.

16

Riječ je o nekoj vrsti neminovnosti rasta – kako globalizacije, tako i svijesti o njoj, a čemu je Internet doprinio na način koji još uvijek nismo u stanju pojmovno obuhvatiti i čiju brzinu nismo u stanju pratiti. Mlađe generacije osjećaju se više kao kod kuće na internetskim mrežama nego npr. u svojoj državi ili Europskoj uniji. Mi živimo na Internetu.

17

Usp. J. Maritain, *The Person and the Common Good*, str. 54–55.

od nas u potpunosti individua, tj. ulomak vrste, i u potpunosti osoba, tj. duhovno biće koje nadilazi prostorno vremenitu sudbinu.¹⁸

Budući da je osoba određena apsolutom i pozvana na sudbinu iznad vremena, drugim riječima, zbog najviših zahtjeva osobnosti kao takve, ljudska osoba, tj. duhovni totalitet upućen na transcendentnu Cjelinu, nadilazi i iznad je svih vremenitih društava. S te točke gledišta ili, ako hoćemo, s obzirom na *stvari koje nisu Cezarove*,¹⁹ i društvo kao takvo i njegovo opće dobro su neizravno podređeni savršenom ispunjenju osobe i njenim nadvremenskim težnjama kao svrsi drugog (višeg) reda – svrsi koja ih nadilazi. Jedna jedina ljudska duša vrijedi više nego čitav svemir materijalnih dobara! Nema ništa vrjednije od besmrtno duše. Što se tiče vječne sudbine duše, društvo postoji radi svake osobe i podređeno joj je! To potvrđuje da je opće dobro to što jest samo ako se redistribuira osobama. Tomu Maritain dodaje stav koji se izvodi iz istih principa, ali ide dalje, naime, da opće dobro političkog društva ili civilizacije – u bitnome ljudsko opće dobro, u koje je uključen čitav čovjek – ne čuva svoju istinsku narav ako ne poštuje ono što ga nadilazi, ako nije podređeno (ne kao puko sredstvo nego samo kao niža svrha!) poretku vječnih dobara i nadvremenskim vrijednostima kojima je ljudski život pridružen i usmjeren.²⁰

U mjeri u kojoj se ljudsko društvo nastoji osloboditi ove podređenosti i sebe proglasiti vrhovnim dobrom, upravo u toj mjeri ono izobličuje svoju vlastitu narav i narav općeg dobra te u toj istoj mjeri ono razara opće dobro i postaje totalitarna neman (ni Europska unija nije nužno imuna na ovaj virus, a upravo slobodne savjesti djeluju kao »antitijela«). Maritain stoga zaključuje da koncept političkog života nije niti isključivo personalistički niti isključivo komunitaran. On je i personalistički i komunitaran na način da ta dva pojma dozivaju i impliciraju jedan drugoga. Nema dakle ništa lažnije, tvrdi on, nego postavljati problem osobe i općeg dobra u terminima suprotstavljenosti. Taj problem zapravo mora biti postavljen u terminima recipročne podređenosti, sinergije i uzajamnog impliciranja.²¹

Kako razumijemo ljudska prava i slobodu savjesti?

O ljudskim pravima²² i slobodama, osobito u posljednjih sedamdesetak godina, ispisane su nebrojene stranice, vođene su bezbrojne rasprave i otkrivene su mnoge kontroverze. U naše vrijeme se pak čini da stvar eksponencijalno raste, množi se i postaje gotovo nepodnošljivo komplicirana. Ovdje je naša polazišna misao to da nitko nema monopol na tumačenje ljudskih prava. Općenito je jasno da nitko nije vlasnik pojmova, a u definicijama smo slobodni. To se u filozofiji podrazumijeva. Osim toga, ovdje nam je želja pokazati osnovne postavke J. Maritaina (na kojeg se poziva i Schuman), koji se, s jedne strane, smatra autorom same sintagme *ljudska prava* (koja ima više univerzalistički karakter, za razliku od sintagme *prava čovjeka* koja je ranije prevladavala) i koji je, s druge strane, glavni teorijski arhitekt »Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima« iz 1948. godine, koja je još uvijek najglobalniji dokument u povijesti.

Ponajprije, kako smatra Maritain, treba reći da naravni zakon²³ i glas moralne savjesti u nama ne propisuju samo stvari koje trebaju biti učinjene ili koje ne smiju biti učinjene. Oni također prepoznaju prava, posebno prava vezana uz samu narav čovjeka. Ljudska osoba ima prava samom činjenicom da je osoba, cjelina koja je na neki način gospodar same sebe i svojih čina, i posljedično nije puko sredstvo, nego svrha, svrha koja mora biti tretirana kao takva. Izraz

»dostojanstvo ljudske osobe« ne znači ništa ako ne označava da po naravnom zakonu ljudska osoba ima pravo biti poštovana i da je subjekt prava i posjednik prava. Neke stvari pripadaju čovjeku samom činjenicom da je čovjek – i to je kamen temeljac personalističke (političke) filozofije. Nije dakle država ta koja dodjeljuje prava, jer ljudi postoje i imaju prava i bez države, a država ne postoji bez ljudi. Država ne dodjeljuje, nego samo prepoznaje, priznaje i aktivno štiti čovjekova prava. Država je stvorenje ljudsko, a čovjek je stvorenje Božje. Nije čovjek radi države, nego država radi čovjeka. Čovjek je beskonačno važniji od države. Da ne bude nesporazuma, treba reći da je i Crkva radi čovjeka, a ne čovjek radi Crkve.

Pored toga, pojam prava i pojam moralne dužnosti su u korelaciji, i oba su utemeljena na slobodi vlastitog duhovnim bićima. Ako je čovjek moralno obvezan na stvari koje su nužne da bi ispunio svoju sudbinu, to je onda zbog toga što ima pravo ispuniti svoju sudbinu, a ako ima pravo ispuniti svoju sudbinu, onda ima i pravo na stvari neophodne za taj cilj. Pojam prava je temeljniji od pojma moralne dužnosti, jer Bog ima suvereno pravo nad stvorenjima, a nema moralnih dužnosti prema njima.²⁴ Stoga je filozofija prava ljudske osobe, po Maritainu, utemeljena na ideji naravnog zakona.²⁵ Štoviše, da bi bila istinita ona mora biti utemeljena na toj ideji. Naravni zakon²⁶ koji propisuje naše najosnovnije dužnosti i zbog kojeg je sav zakon obvezujući, jedan je te isti zakon koji nam dodjeljuje temeljna prava. Zato što smo uključeni u univerzalni poredak, u zakone i odredbe kozmosa i neizmjernu obitelj stvorenja, u poredak stvarateljske mudrosti, ali i zato što imamo privilegij biti duhovna bića, mi posjedujemo prava pred drugim ljudima i pred cijelom stvarnošću. Na koncu, kao što svako stvorenje djeluje na osnovu svog Principa, koji je Čisti Čin; kao što svaki istinski, a to znači pravedan autoritet, obvezuje u savjesti samo na osnovu Principa bića, koji je čista Mudrost, tako, također, svako pravo koje ima čovjek posjeduje na osnovu prava koje ima Bog, koji je čista Pravda,

18
Usp. Ibid., str. 55–56.

19
Jedno njegovo djelo nosi taj naslov. Vidi: Jacques Maritain, *The Things That Are Not Caesar's*, prev. J. F. Scanlan, Charles Scribner's Sons, New York 1931.

20
Usp. J. Maritain, *The Person and the Common Good*, str. 61–62.

21
Usp. Ibid., str. 64–65. Ne treba nam politički i ekonomski gigant ako su cijena za to ugušene savjesti.

22
O ljudskim pravima i njihovom personalističkom utemeljenju vidi više u: Ivan Čulo, *Personalizam i ljudska prava*, Alfa, Zagreb 2020. Riječ je o dosad najboljoj studiji o ovoj temi na hrvatskome jeziku, ali i šire. Vidi također: Thomas D. Williams, *Who is my Neighbor? Personalism and the Foundations of Human Rights*, The Catholic University of America Press, Washington 2005.

23
O naravnom zakonu više vidi u: Jacques Maritain, *Čovjek i država*, prev. Marko Kovačević, Globus – Školska knjiga, Zagreb 1992., str. 90–101.

24
Vidi: Jacques Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, prev. Doris C. Anson, Charles Scribner's Sons, New York 1943., str. 65. Vidi također: Jacques Maritain, *Les droits de l'homme et la loi naturelle*, Éditions de la Maison Française, New York 1942., str. 84–139.

25
Usp. J. Maritain, *Čovjek i država*, str. 86–89.

26
Naravni zakon je onaj nepisani zakon koji prethodi i jači je od svih ljudskih zakona. Antigona je tipična junakinja naravnog zakona. Vidi: J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, str. 59–60.

prava da vidi da se poredak Njegove mudrosti u bićima poštuje, ispunjava i ljubi od strane svakog razuma.²⁷

S druge strane, kako upozorava Maritain, loša filozofija je pokušala utemeljiti prava ljudske osobe na tvrdnji da čovjek nije podložan ni jednom zakonu osim zakonu svoje volje i slobode te da bi trebao »slušati samo sebe«, kako je tvrdio Jean-Jacques Rousseau, jer bi bilo koja mjera ili pravilo koje dolazi iz svijeta prirode, i u konačnici od Stvarateljske mudrosti, razorilo i čovjekovu autonomiju i njegovo dostojanstvo. Ova filozofija, kako ističe Maritain, nije dala solidan temelj za prava ljudske osobe, jer ništa istinito ne može biti utemeljeno na iluziji. Ona je kompromitirala i obezvrijedila ta prava, jer je zavela čovjeka da ih zamišlja kao božanska prava, dakle beskonačna, slobodna od bilo kakvog objektivnog standarda, otporna na sva ograničenja nametnuta prohtjevima ega, i konačno prava koja izražavaju apsolutnu neovisnost ljudskog subjekta ili tzv. »apsolutna prava«, prava pripisana svemu u čovjeku pukom činjenicom da je to u njemu, prava da se razvije čak i na štetu svih drugih bića... Ljudi su se tako podučeni u neistini na svim stranama sudarili s nemogućim, i stoga su počeli gubiti povjerenje, tj. vjerovati u bankrot ljudskih prava. Neki su se okrenuli protiv ovih prava s porobljivačkim bijesom; drugi su ih nastavili zazivati, ali su u svojoj najintimnijoj savjesti trpjeli nastup skepticizma s obzirom na njih – što je, po Maritainu, jedan od najviše uznemirujućih simptoma suvremene krize.²⁸ Neka se vrsta intelektualne i moralne revolucije traži od nas, kaže Maritain, kako bismo unutar istinite filozofije ponovno uspostavili našu vjeru u dostojanstvo čovjeka i njegova prava, i kako bismo ponovno otkrili prave izvore ove vjere.²⁹

Čovjekovo pravo na postojanje, na osobnu slobodu i slobodu savjesti te na potragu za savršenstvom moralnog života,³⁰ pripada, striktno govoreći, u naravni zakon. Pravo na privatno vlasništvo materijalnih dobara, ukorijenjeno također u naravnom zakonu, pripada Pravu Naroda, ili zajedničkom pravu civilizacije, kao što i pravo na privatno prisvajanje sredstava za proizvodnju pretpostavlja uvjete koji se redovito zahtijevaju za ljudski rad i njegovo upravljanje, dočim ovo potonje, štoviše, varira zajedno s oblicima društva i stupnjem ekonomskog razvoja.³¹ Partikularni modaliteti ovog prava određuju se pozitivnim zakonima. Sloboda naroda da žive neopterećeni jarmom oskudice i nevolje – *freedom from want* – i njihova sloboda da žive neopterećeni jarmom straha od terora – *freedom from fear* – kako ih je definirao predsjednik Roosevelt u svoje poznate »Četiri točke«,³² odgovaraju na težnje Prava Naroda koje traži da bude ispunjeno pozitivnim zakonima i putem ekonomskih i političkih organizacija civiliziranog svijeta. Pravo glasa (izbora), prepoznato kao nešto što pripada svakome u izboru državnih dužnosnika, proizlazi iz pozitivnog zakona.³³

Kad je riječ o naravnim težnjama osobe prema duhovnom životu, Maritain podsjeća da su Aristotel i mudraci antike znali da su moralne vrline naređene radi kontemplacije istine koja nadvisuje političku komunikaciju. Slijedi da bi, ako bi čovječanstvo bilo u onom što teolozi nazivaju »stanjem čiste prirode«, kraljevstvo duh(ov)a normalno imalo svoje mjesto iznad političkog života. Ako pogledamo duhovnu mrežu koja diljem svijeta ujedinjuje umjetnike, znanstvenike, pjesnike, istinske humaniste, sve one koji njeguju umijeće mišljenja, kao nejasne obrise takvog prirodnog kraljevstva duhova; mogli bismo reći da je takva mreža gruba skica jedne duhovne obitelji iznad svih nacionalnih granica.³⁴ To je naravno samo skica, kako tvrdi Maritain, jer u stvarnosti, milošću Božjom, ustanovljeno je, iznad svih carstava imperatora, kraljeva i

parlamenta, bolje kraljevstvo, Kraljevstvo Božje, veliki Grad svijeta koji ima doći, čiji je Crkva, barem u očima kršćana, već početak na zemlji. Ostaje činjenica da ovo kraljevstvo vječnoga života odgovara, na osnovu dara koji nadilazi sva mjerila prirode, naravnoj težnji duha u nama.³⁵

Da ljudska osoba, utoliko što ima sudbinu koja nadilazi vrijeme, prirodno transcendiraju Državu, to je činjenica koja, po Maritainu, može biti dokazana na mnogo različitih načina. Univerzum istina – znanosti, mudrosti i poezije – prema kojem razum spontano teži, pripada po naravi carstvu višem od političke zajednice. Državna moć, kao i moć društvenih interesa, ne može biti izvršena nad ovim univerzumom, iako takva moć može i treba, unutar društvenog tijela, zaustavljati širenje zabluda koje mogu ugroziti temeljne etičke norme zajedničkog života i principa na kojima je taj život utemeljen. Država može, pod određenim okolnostima, tražiti matematičara da podučava matematiku, a filozofa da podučava filozofiju: to su funkcije društvenog tijela. Ali Država ne može obvezati filozofa ili matematičara da prilagodi filozofsku ili matematičku doktrinu, jer one ovise samo i isključivo o istini.³⁶

Tajna srca, kako kaže Maritain, i slobodni čin kao takav, univerzum moralnih istina, pravo savjesti da sluša Boga i ide svojim putem (!) prema Njemu – ni jedna od ovih stvari, bilo u naravnom bilo u nadnaravnom redu, ne smije biti

27

Usp. J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, str. 37–38.

28

I danas smo svjedoci da se mnogi na političkoj pozornici zaklinju u ljudska prava i slobode, dok ih preziru u srcu ili ne vjeruju u njih. To je dodatan razlog za otvoreni dijalog, a neslaganje je ionako dio slobode savjesti.

29

Usp. J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, str. 38. Sasvim je opravdano govoriti o vjeri kad je riječ o ljudskim pravima i dostojanstvu osobe. Može se kazati da se radi o nekoj vrsti sekularne vjere ili građanske religije koju mogu prihvatiti – kako ljudi različitih vjera, tako i oni koji tvrde da su bez vjere – iako su, po nama, njih najdublji korijeni ipak u biblijskoj religiji, odnosno judeo-kršćanstvu. Ideju ili filozofiju ljudskih prava nije moguće utemeljiti ili testirati u eksperimentalnoj i pozitivističkoj znanosti. Ne postoji u tom smislu znanstveni dokaz da čovjek ima dostojanstvo i prava, kao što takav dokaz ne postoji ni za tvrdnju da čovjek ima npr. besmrtnu dušu. Istodobno, mi iskustveno (!) doživljavamo, tj. možemo provjeriti da se puno bolje, bogatije, ljepše, sretnije, sigurnije i slobodnije živi tamo gdje se njeguje ta vjera (nitko ne bježi iz demokratskih društava koja čuvaju slobodu savjesti) i obratno!

30

Ovdje je dobro uočiti određenu promjenu uobičajene perspektive. Naime, redovito se govori o dužnosti moralnog ili ispravnog življenja, a što se doživljava kao neko breme –

naime, kaže se da čovjek ima dužnost živjeti moralno ispravno. Međutim, kada kažemo da čovjek ima pravo na potragu za savršenstvom moralnog života, onda to mijenja perspektivu i uključuje pravo na adekvatnu moralnu poduku kako bi svatko iskusio ljepotu i savršenstvo moralnog života. Možemo, dakako, na istom tragu govoriti i o pravu na adekvatnu poduku u duhovnom životu, molitvi, kontemplaciji ili čak o pravu na ljepotu. Moralno savršen život je prvenstveno lijep, a ne težak. Osim toga, on je i pretpostavka slobodi savjesti! Moralno najispravniji su ujedno i najislobodniji.

31

Vidi: Jacques Maritain, *Freedom in the modern world*, prev. Richard O'Sullivan, Sheed and Ward, London 1935., Appendix I.

32

Vidi bilješku 5.

33

Usp. J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, str. 40–41.

34

Upravo je Maritain u svoje vrijeme bio dio, čak možemo reći središnji dio, jedne takve svjetske mreže.

35

Usp. J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, str. 42.

36

Usp. Ibid., str. 43. Za kršćanina i Crkva ima granice u odnosu na njegovu savjest. Crkva nije vlasnica savjesti.

dirnuta od Države ili pasti u njene kandže! Istina je da zakon obvezuje u savjesti, ali to je zato što je to zakon samo ako je pravedan (sukladan naravnom zakonu) i ako je donesen od strane legitimnog autoriteta, a ne zato što bi Država ili neka većina bila pravilo i mjerilo savjesti ili istine. Točno je, također, da Država ima i moralnu ulogu, a ne samo materijalnu; zakon ima edukativnu svrhu i teži k razvijanju moralnih vrlina. Država stoga ima pravo, pa i dužnost, kazniti građanina ako on, slijedeći svoju gluhu ili deformiranu savjest, počini zločin ili neko bezakonje. Ali u istim uvjetima Država nema autoritet prisiljavati³⁷ čovjeka da preoblikuje sud svoje savjesti, jednako kao što nema moć nametnuti dušama svoju vlastitu prosudbu dobra i zla, ili odlučivati o božanskim stvarima, ili nametati bilo koju religioznu vjeru. Država to vrlo dobro zna. Upravo zato, kad god prelazi svoje prirodne granice s ciljem da uđe, u ime totalitarnih zahtjeva, u svetište osobne savjesti, država pokušava oskvrnuti to svetište monstruoznim sredstvima psihološkog trovanja, manipulacijama organiziranih (medijskih) laži, tajnih operacija i terorom.³⁸

Maritain nadalje naglašava da svaka osoba ima pravo donositi odluke po savjesti s obzirom na vlastitu sudbinu, a da je svrha radi koje postoji obitelj rađanje i podizanje ljudskih osoba i njihovo pripremanje da ispune svoju cjelovitu sudbinu. Država također ima edukativnu funkciju, i edukacija nije izvan njezine sfere, stoga je njezina funkcija da pomogne obitelji da izvrši svoju misiju i da dovrši taj posao, a ne da izbriše u djetetu poziv ljudske osobe i svede ga na sredstvo poput nekog alata ili materijala za Državu.³⁹ Ukratko, temeljna prava poput prava na postojanje i život, pravo na osobnu slobodu i slobodu savjesti ili na upravljanje svojim životom poput gospodara sebe i svojih čina, uz odgovornost za njih pred Bogom i zakonom zajednice, pravo na potragu za savršenstvom moralnog i razumnog ljudskog života, pravo na potragu za vječnim dobrima, bez kojih nema prave potrage za srećom, pravo na tjelesni integritet, pravo na privatno vlasništvo i posjedovanje materijalnih dobara kao čuvara slobode, pravo na brak po vlastitom izboru i na osnivanje obitelji koja osigurava sebi svojstvene slobode, pravo na udruživanje, na poštovanje ljudskog dostojanstva u svakom čovjeku neovisno o tome predstavlja li on ili ne predstavlja ekonomsku vrijednost (!) za društvo – sva ova prava su ukorijenjena u pozivu osobe, duhovnom i slobodnom biću, u redu apsolutnih vrijednosti i u sudbini koja je iznad vremena. Potraga za srećom, po Maritainu dakle, nije potraga za materijalnim probicima i prednostima (iako ih ne isključuje), nego za moralnim savršenstvom, snagom i usavršavanjem duše, zajedno s materijalnim i socijalnim uvjetima koji se time podrazumijevaju. »Deklaracija o pravima čovjeka i građanina« (1789.) Francuske narodne skupštine je, po Maritainovu mišljenju, izrazila ova prava u prilično racionalističkoj perspektivi Prosvjetiteljstva i Enciklopedista, i u toj mjeri ih učinila dvosmislenima. »Deklaracija o neovisnosti« (1776.) Drugog kontinentalnog kongresa Sjedinjenih Američkih Država, iako u njoj može biti naznaka utjecaja Johna Lockeja i »prirodne religije«, zadržala se bliže izvornom kršćanskom značenju ljudskih prava.⁴⁰

Konačno, kako podsjeća Maritain, slavna Aristotelova definicija čovjeka kao *zoon politikon* ne znači samo da je čovjek prirodno dizajniran da živi u društvu. Ona također znači da čovjek prirodno traži da vodi (!) politički život i da aktivno sudjeluje u životu političke zajednice. Na tom postulatu ljudske prirode počivaju političke slobode i politička prava, a posebno pravo glasa (što implicira slobodu savjesti). Možda je za ljude lakše odreći se aktivne participacije u političkom životu, i u nekom smislu može biti točno da su ljudi

živjeli bezbrižnije i sretnije kao politički robovi u političkom tijelu ili kad su pasivno predali svojim vođama svu brigu oko upravljanja zajednicom. Ali oni su tada odustali od onog privilegija koji pripada njihovoj naravi, jednog od onih privilegija koji u nekom smislu čini život težim i donosi sa sobom više ili manje rada, napetosti i patnje, ali koji odgovara ljudskom dostojanstvu. Stanje civilizacije u kojem ljudi kao osobe slobodnim izborom imenuju one koji preuzimaju vlast (tj. kad grade društvo odozdo prema gore i po načelu supsidijarnosti!) po sebi je savršenije stanje.⁴¹ Jer ako je istina da politička vlast ima bitnu funkciju da usmjerava slobodne ljude prema zajedničkom dobru, normalno je da bi ti slobodni ljudi trebali sebi izabrati one koji imaju funkciju usmjeravanja ili upravljanja. To je najelementarniji oblik aktivne participacije u političkom životu, a to je ujedno i politički život najadekvatniji ljudskom dostojanstvu.⁴²

Zaključak

Ovim buketom Maritainovih misli i mozaikom njegovih odlomaka htjeli smo podsjetiti na duh i filozofiju koja na svoj način i po našem sudu stoji u temeljima našeg suvremenog europskog projekta. Ne treba očekivati da se svi oko toga slažemo. U definicijama i interpretacijama smo slobodni i pluralizam mišljenja je istinsko bogatstvo. Europska unija kao svojevrsna sinteza europskih integracija je neka vrsta modernog »carstva« bez cara. Najveći politički projekt i savez u povijesti. Unatoč svim njegovim slabostima, iznevjerenim obećanjima i prijetnjama koje vidimo na horizontu, taj savez možemo smatrati vrlo uspješnim projektom.

Mnogi njegovi rezultati, kao i želja bezbrojnih ljudi da svoju sreću potraže u njemu, idu mu u prilog. No njegova kompliciranost i kompleksnost odavno daleko nadilazi ljudski um, pa stoga može obeshrabrivati i strašiti. Zato je vjerojatno neophodno, makar povremeno, potražiti neki zajednički temelj, korijene, neku središnju vrijednost za koju se isplati žrtvovati i koja nam može dati smjer, a sve kako se ne bismo izgubili u labirintu toga carstva i ostali

37

Vrlo dobro razlikujemo prisilu od poticaja. Jednako dobro razlikujemo zabranu od naredbe.

38

Usp. J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, str. 43–44. Ovo se danas, znatno više nego kad je Maritainov tekst nastao, odnosi na zastrašujuću i nikad veću moć država i nadnacionalnih tijela, poput Europske unije, da kontroliraju svoje građane i upravljaju (tj. manipuliraju) masovnim medijima i društvenim mrežama na Internetu.

39

Premalo je reći da je ovo vrlo aktualno u kontekstu nekih svjetonazorskih rasprava unutar Europske unije danas.

40

Usp. J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, str. 44–45. Općenito se može reći da

je na polju ljudskih prava francuska misao, u odnosu na američku, znatno više sekularistička, pri čemu se misli na sekularizam kao na ateističku ideologiju, a ne na evanđeosku sekularnost koju ovdje zagovaramo i koja svoje izvore i temelje ima u pozivu na zdravo razlikovanje carevog i Božjeg, a sve radi čovjeka koji je Božji, a ne carev.

41

Načelo supsidijarnosti jedno je od temeljnih načela Europske unije, ali njegovo nedovoljno poštivanje u praksi je, uz tzv. »demokratski deficit« u smislu (nemogućnosti) našeg sudjelovanja u izboru onih čelnika koji u naše ime upravljaju cjelinom, jedan od najvećih problema unutar Europske unije danas.

42

Usp. J. Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, str. 47.

bez povjerenja ili, što je još gore, kako to »carstvo« ne bi postalo totalitarna neman koja će nas sve proždrijeti ili pretvoriti u roblje.

Naše je mišljenje i prijedlog da upravo slobodu osobne savjesti treba vidjeti kao tu središnju i (s)mjerodavnu vrijednost, tj. ugaoni kamen. Može se reći da čitavu ljudsku povijest, na neki način, poput skretničara usmjeravaju malobrojni ljudi (Antigona im je kao pralik) jakog integriteta te dobro oblikovane i odgojene savjesti (ona je naime unutarnji »organ« koji treba njegovati jer može i degenerirati), vođeni snagom dobra i glasom istine u srcu, koji se po cijenu života (a nisu žrtvovali nikog doli sebe!) nisu htjeli pokoriti ljudskom zakonu ako on od njih traži da pogaze vlastitu savjest i (naravni) zakon na koji ona ukazuje.

U svim sukobima države i savjesti, koji se ponekad mogu činiti aporijski nerješivima, potrebno je i poželjno uvijek ići u prilog savjesti ili barem naginjati političkim rješenjima koja poštuju ili barem ne preziru savjest osobe. Kad god se nađemo pred tim naizgled nerješivim sukobima i problemima treba uvijek birati strpljivi dijalog i pregovore umjesto nasilja i nametanja.

Dan Đaković

**Jacques Maritain's Understanding of the
Freedom of Conscience, and the European Integration**

Abstract

In the context of European integration, the great French Christian philosopher Jacques Maritain and his influence on the European project in the mid-20th century are mentioned very rarely. This paper seeks to shed some light on his somehow hidden role in this context, especially given the central role of freedom of conscience within the personalist philosophical heritage to which Maritain belonged and the political philosophy he shaped, which had a key impact on the European project and its basic documents. Freedom of conscience is seen here as the cornerstone of all human freedoms despite all the risks and complications that this entails. In all conflicts between the State and the conscience, it is necessary and desirable to always go in favour of the conscience or at least to lean towards political solutions that respect or at least do not despise the conscience of the person. Whenever we face seemingly unsolvable problems in such conflicts, dialogue and negotiation should always be chosen instead of violence and imposition.

Keywords

conscience, freedom, Jacques Maritain, European integration, pluralism, personalism